

O PODRIJETLU MIHANOVIĆEVE ĆIRILSKE ZBIRKE

Vladimir MOŠIN

U kolekciji ćirilskih rukopisa Jugoslavenske akademije najdragocjeniji njezin dio čini zbirka Antuna Mihanovića, koja se sastoji od 38 rukopisa, što ih je Štrosmayer otkupio od njegova nasljednika. Ovu je zbirku ukratko opisao *Ružičić* u Spomeniku XXXVIII (1900) i kasnije *Conev* g. 1912., a pojedini su spomenici te zbirke poslužili Miklošiću, Jagiću, Sreznjevskom, Valjavcu, Leskienu, St. Novakoviću, Lj. Stojanoviću, Speranskom, Lavrovu, Jacimirskom i dr. slavistima, dok su mnogi primjeri ornamentike ušli u čuveni album Stasova i postali tipični za pojedine vrste iluminacije slavenskih manuskripata. Obično se u literaturi ponavlja mišljenje, da su ti rukopisi većim dijelom potekli sa Svete gore, pri čemu se katkada ponavlja i primjedba o nelojalnom načinu postanka Mihanovićeve kolekcije. Tu je optužbu iznio *Sava Hilandarac* u svojoj knjižici »Istorija i opis monastira Hilandara« (preštampano iz »Hrišćanskog vesnika«, Beograd g. 1894). Tu on na str. 47—48. kaže: »Okolo g. 1840. beše Mihalović (sic) austrijski konsul u Solunu; tom prilikom poseti Svetu Goru i zatraži od hilendarski staraca mnoge rukopise da ih pregleda, obećavajući im, da će ih opet natrag vratiti, i ovi mu tri tovara predadu; no on uskoro bude premešten i rukopise ne vrati. Hilandarci tražiše svoje dobro, sastave u protatu protokol, u kojem se daje manastiru pravo tražiti rukopise natrag i ako ih ne bi dobili, da im se mora za iste ošteta platiti. Svi manastiri udare na protokolu pečat — no sve što se u tom pogledu činilo, osta bez uspeha. Govori se, da je isti Mihalović i iz Vatopeda odneo jedan tovar slavenskih rukopisa«. Na isti se podatak, sa ispravkom imena u Mihanović, pozvao *Stanojević* u svojoj »Istoriji srpskog naroda u srednjem veku, I, Izvori i istoriografija, Knjiga I, O izvorima«, Beograd 1937, str. 10. Mišljenje o svetogorskom podrijetlu Mihanovićeve zbirke u najnovije vrijeme navodi i *A. Solovjev* (s pozivom na *Stanojevića*) povodom pitanja o zagrebačkom rukopisu sinodika (*Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, god. V, 1953, str. 53).

Prilikom sistematskog opisivanja ćirilskih rukopisa Jugoslavenske akademije bilježio sam svaki i najmanji zapis u njima i tako mi je pošlo za rukom, da prikupim više podataka, koji se odnose na provenijenciju i historijat tih spomenika. To nam dopušta, da nešto više

doznamo o podrijetlu čitave Mihanovićeve kolekcije. Pitanje je zanimljivo ne samo za biografiju tog pionira hrvatskog narodnog pokreta, već i za same spomenike, napose za točnije utvrđivanje jezičke redakcije pojedinih tekstova, koji su se ranije jednostavno nazivali bugarskima, ma da su oni većinom postali u Makedoniji.

Kako svi ovi rukopisi pripadaju Mihanovićevoj zbirci, i kako su pojedini od njih već ušli u naučnu literaturu s njegovim imenom (»Mihanovićeve praksiapostol«, »Mihanovićeve homilije«), smatrao sam za potrebno, da sve te spomenike točnije okrstim bilo po imenu pisara ili starog vlasnika, bilo po mjestu, gdje je bio pisan ili gdje se nalazio, bilo po nekoj drugoj oznaci, koja se mogla konstatirati za dotični rukopis. U daljem pregledu navodim rukopise po rednim brojevima Mihanovićeve zbirke, iza čega stavljam sadašnju signaturu rukopisa i redne brojeve u opisima Ružičića, Coneva i u mojem, koji je u štampi, a od kojeg je zasada izašao album reprodukcija. Ovi opisi jesu:

Nikanor Ružičić, Stari srpski rukopisi u knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Spomenik Srp. akademije XXXVIII, 1900, str. 129—147. Opis je podijeljen u tri dijela — I. Zakonski rukopisi, II. Crkveno-služabne knjige, III. Bogoslovsko-istorijske knjige — s posebnim rednim brojevima u svakom dijelu.

B. Conev, Kirilski rukopisi i staropečatni knjižice u Zagrebu, Otpečatano ot Sbornika na B'lgarskata akademija na naukite, kn. I, Sofija 1912, str. 4—47.

V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Dio I. Opis (u štampi), Dio II. Reprodukcije, Zagreb 1952.

Podatke o drugoj literaturi navest ću tek izuzetno. Objavljene zapise citiram po izdanju *Lj. Stojanovića*, Stari srpski zapisi i natpisi, I—VI, 1902—1926.

Treba dodati, da *Grigorovič* u svom »Očerku putešestvija po Evropejskoj Turcii« na dva mjesta govori, kako je g. 1845. posjetio Mihanovića u Solunu i razgledavao njegovu zbirku rukopisa. Na str. 10 (2. izd. 1877) kaže, da je austrijski konzul Mihanović »izvršio putovanje po Makedoniji i posjetio neke atonske manastire. On posjeduje izvanrednu zbirku novaca, antika i slavenskih rukopisa, te među njima srpski nomokanon, koji je pisan 1262. godine. G. Mihanović me je upozorio na glagoljski rukopis, koji se čuva u Zografskom manastiru. Primjerak, kojim on (*t. j. manastir*) raspolaže, dokazuje postojanje i drugih takvih«. Tu se govori o Zografskom evanđelju, koje je Mihanović vidio u bugarskom manastiru g. 1843. i koje su

Zografcu poslije poklonili ruskom caru. Na str. 153—155. Grigorovič daje točnije podatke o Mihanovićevoj zbirci. Tu on kaže, da je njegova zbirka iznosila 25 spomenika i to 11 evanđelja, 1 psaltir, 2 apostola, 1 triod, 3 paterika, 2 sinaksara, 1 rukopis »kanona«, 1 zbornik »slova« crkvenih otaca, gdje se nalazi i *Slovo na Vaznesenje* od Jovana eksarha bugarskog, 1 skraćeni nomokanon, 1 potpuni nomokanon i 1 rukopis s »činom pravoslavlja«. Zatim kratko opisuje 4 od tih rukopisa: »sinaksar« s pohvalom sv. Ćirilu Filozofu, što upućuje na identifikaciju ovog sinaksara (kao i drugog, koji spominje Grigorovič) s velikim Gračaničkim prologom (dvije knjige, sign. IIIc 22 i IIIc 24); »sbor pravoverija« — sada sinodik sign. IIIa 41; srpski nomokanon — Ilovička krmčija; Trnovsko evanđelje. Pored toga navedeni gore podatak o zborniku homilija sa *slovom* Jovana eksarha upućuje na identifikaciju tog rukopisa s Mihanovičevim homilijarom, sign. IIIc 19. Od ostalih rukopisa mogu se identificirati: triod — sada IIIb 18, tri prologa, koje Grigorovič naziva »paterikom« — sign. IIIb 19, IIIc 14 i IIIc 6, skraćeni nomokanon — sign. IIIa 52. Ne mogu se identificirati evanđelja, apostoli, oktoisi (»kanoni«) i psaltiri, jer ih sad ima više nego što ih navodi Grigorovič. Sigurno u to doba nisu bili u zbirci: Efrem Sirin, Varlaam i Joasaf, Dogmatiki panoplja, Lesnovska biblija, Aleksandrida i služabnik.

Mihanovićeva zbirka

1 — IIIb 8 — *Četvoroevanđelje Lesnovsko*, srp. red., druga pol. XVI v. (Ružičić II/5, *Conev* 33, *Mošin* 81, Repr. 85—86): veliki uvezani rukopis sa 307 listova. Bilješka iz g. 1693. kaže, da je rukopis bio tada uvezan u Velesu i poklonjen Lesnovskom manastiru (*Stojanović* br. 2939 s pogrešnim datumom prema netočnom čitanju Ružičićevu).

2 — IIIc 5 — *Četvoroevanđelje Dovezensko*, raška red., sred. XIV v. (Ružičić II/11, *Conev* 26, *Mošin* 72, Repr. 36): veliki uvezani rukopis sa 296 listova. Nekoliko ga zapisa lokalizira u kumanovski kraj. Među njima je zapis popa Pauna iz sela Dovezenci iz g. 1834., koji svjedoči, da je rukopis tada pripadao crkvi u tom selu. Vjerovatno je ovo staro evanđelje došlo u tu crkvu iz susjednog Nagoričina, gdje se nalazi stara srpska zadužbina iz doba kralja Milutina.

3 — IIIb 18 — *Posni triod anagnosta Georgija*, raška red., poč. XIV. v. (*Grigorovič* str. 154, *Ružičić* II/38, *Conev* 51, *Mošin* 148, Repr.

26): veliki uvezani rukopis sa 147 listova. Nekoliko kraćih zapisa ne sadrže podataka o provenijenciji rukopisa. Treba primijetiti, da je titula anagnosta vanredno rijetka u srpskim spomenicima: anagnost Dragoje javlja se samo jedamput u Dušanovoj povelji iz g. 1349. kao ktitor crkve kod Gabrova u Belasici, dakle u Makedoniji. (*Novaković*, Zakonski spomenici, 1912, 758—760). Koliko mi je poznato, u hilendarskim spomenicima nikada ne nailazimo na ovaj naziv crkvenog čatca, koji prema tome upućuje na neku crkvu u oblastima, gdje su se u crkvenoj jerarhiji zadržali grčki nazivi.

4 — IIIb 19 — »*Stihovni*« *prolog dijaka Radoslava Skopčika*, raška red., 1370. g. (*Grigorović* str. 154 — »*paterik*«, *Ružičić* III/19, *Conev* 69, *Mošin* 114, Repr. 39): veliki uvezani rukopis sa 309 listova. Osim zapisa toga dijaka iz g. 1370. (*Stojanović* br. 128 i Repr. 1. c.) ima nekoliko drugih zapisa, među njima jedan, koji doziva božji blagoslov na pohode nekog kneza (možda Lazara?). Ti zapisi stvaraju utisak, da rukopis pri kraju XIV. v. nije mogao biti na Atosu, već u Srbiji. Ako bi se nadimak Skopčik izveo od imena Skopie (kao Novak Bjelocrkvić u spomeniku XIV. v., *Mlečić*, *Dubrovčić*, *Tuzlić* i dr.), moglo bi se naslućivati, da je rukopis pisan 1370. g. u Skoplju, što bi dopustilo, da se u red skopskih mitropolita uvrsti kir Nikodim, koji se spominje u tom zapisu (vidi *M. Purković*, Srpski episkopi i mitropoliti srednjega veka, Skoplje, 1933, 37—39). Ima u tom rukopisu i grčkih zapisa slavenskim slovima, što je tipično za rukopise u Makedoniji.

5 — IIIb 5 — *Oktoih Bježana dijaka*, raška red., kraj XIV — poč. XV. v. (vjerojatno *Grigorović* str. 154 — »*Kanoni*«, *Ružičić* II/43, *Conev* 46, *Mošin* 139, Repr. 46): veliki uvezani rukopis sa 210 listova, tropar i kondak prepod. Prohoru na prednjoj dasci uveza s velikom vjerojatnošću dopuštaju, da se rukopis veže za manastir sv. Prohora Pčinjskog, otkuda su potekli i neki drugi rukopisi *Mihanovićeve* zbirke. Kasniji nevješti zapisi o crkvenom pomenu raznih imena očevidno su načinjeni u nekom manastiru, kuda su dolazili seljaci iz okolnih sela. To isključuje mogućnost ubiciranja rukopisa za Svetu goru i potvrđuje pretpostavku, da je rukopis pripadao manastiru sv. Prohora Pčinjskog.

6 — IIIb 24 — *Izborna evanđelje Radomirovo*, maked. red., sred. XIII v. (*Ružičić* II/9, *Conev* 15, *Mošin* 64, Repr. 7): veliki, naknadno uvezani rukopis sa 182 lista. Malobrojni zapisi sadrže samo jedan važan podatak o »grešnom Radomiru« kao pisaru rukopisa. Kako je ovaj rukopis iz XIII vijeka, vrlo je vjerojatno, da je taj pisar isto-

vjetan s »grešnim dijakom Radomirom«, pisarom psaltira iz XIII v., koji je dospio u bugarski manastir Zograf (vidi *E. Karskij*, Slavjansko-kirillovska paleografija, Leningrad 1928, str. 303—304 prema podacima kod Iljinskog i Lavrova). Treba primijetiti, da neuredno stanje rukopisa — odsutnost uveza i izgubljeni dijelovi na početku i pri kraju — svjedoče, da rukopis nije bio dobro čuvan, što se ne bi dogodilo u Hilandaru, gdje su se rukopisi pažljivo čuvali. Vjerojatnije je, da se nalazio u nekom makedonskom manastiru, što se slaže i s njegovom jezičnom redakcijom.

7 — IIIb 9 — »Makedonski« oktoih Jagićev iz XIII v. (*Ružičić* II/35, *Conev* 43, *Mošin* 136, Repr. 12; okrstio sam rukopis po *Jagiću*, koji mu je posvetio posebnu raspravu u *Starinama X*): veliki uvezani rukopis sa 112 listova. Zapisa nema. S obzirom na makedonsku redakciju spomenika i na njegovu tekstološku sličnost sa strumičkim oktoihom iz XI vijeka, koji je izdao arhim. Amfilohije, i na razlike kod drugih slavenskih oktoiha (vidi *Jagić*, *Starine X*, 151—156), malo je vjerojatno, da bi taj spomenik postao u Hilandaru.

8 — IVd 12 (u doba *Ružičić*eva signatura IIIc 7) — *Izborna evanđelje Lesnovsko*, raška red., kraj XIII — poč. XIV v. (*Ružičić* II/14, *Conev* 19, *Mošin* 65, Repr. 20): veliki uvezani rukopis sa 150 listova. Kako se u sinaksaru od svih slavenskih svetaca citira samo prepod. Gavriilo Lesnovski, očito je, da je rukopis napisan za taj manastir i da se njegovi zapisi o pomenu »despota« i Dabiživa zaista odnose na lesnovskog ktitora despota Olivera i njegova sina (*Stojanović* br. 9861).

9 — IIIb 22 — *Izborna evanđelje Kalinikovo*, raška red., prva pol. XIV v. (*Ružičić* II/6, *Conev* 18, *Mošin* 68, Repr. 27): veliki, naknadno uvezani, rukopis sa 177 listova. Zapis o Kaliniku kao pisaru ne sadrži podataka za ubicaciju rukopisa, ali treba istaknuti, da taj Kalinik niti je jeromonah, niti monah, niti poslušnik, što bi se teško moglo protumačiti, da je rukopis pisan u manastiru. Odsutnost uveza na tom, inače lijepo sačuvanom, spomeniku također odvrća od pretpostavke, da je bio u hilandarskoj biblioteci. Jedan lijepi suvremeni grčki zapis, možda od istog Kalinika, koji prevodi riječi teksta »blagosloven grjadij vo imja Gospodnje« pokazuje, da je rukopis pisan u krajevima, gdje se govorilo grčki.

10 — IIIb 23 — *Četvoroevanđelje Rajkovo*, raška red., sred. XIV v. (*Ružičić* II/7, *Conev* 25, *Mošin* 70, Repr. 32): veliki uvezani rukopis sa 151 listom. Osim nedatiranog i neubiciranog zapisa pisara Rajka postoje kasniji zapisi iz XVII vijeka, među njima zapis popa

Petra iz sela Berkovci (u preševskom srezu) i zapis drugog čovjeka iz istog sela. Prema tome rukopis je u XVII vijeku bio u kumanovskom kraju.

11 — IIIc 18 — *Apostol moldavski*, rusko-bug. red., XVI v. (Ružičić II/18, *Conev* 39, *Mošin* 96, Repr. 73): veliki uvezani rukopis sa 312 listova. Osim jezičnih podataka, koji upućuju na postanak rukopisa u Moldavskoj, i vodenog znaka njemačke provenijencije (vepar), koji isto tako govori da rukopis nije postao na Balkanu, nema podataka o mjestu, gdje je rukopis postao ili gdje se čuvao. U svakom slučaju, nije pisan u Hilandaru.

12 — IIIc 11 — *Matejevo evanđelje Lesnovsko*, srp. red., druga pol. XVI v. (Ružičić II/13, *Conev* 27, *Mošin* 82, Repr. 89): veliki uvezani rukopis sa 80 listova. Više zapisa iz XVIII i XIX v.; među njima zapis iz g. 1814. svjedoči, da je tada rukopis pripadao Lesnovu (*Stojanović*, br. 9036 s pogrešno navedenom signaturom).

13 — IIIc 14 — *Prolog pirga Zletovštice*, srp. red., 1572. g. (*Grigorović* str. 154, *Ružičić* III/6, *Conev* 74, *Mošin* 116, Repr. 84): veliki uvezani rukopis sa 278 listova. Osim zapisa, koji kaže, da je rukopis g. 1572. napisan za bogorodičin pirg Zletovšticu, postoje kasniji zapisi; jedan zapis iz g. 1828. svjedoči, da je rukopis tada bio u Lesnovu (Repr. 1 c).

14 — IIIb 12 — *Knigi sv. Efrema*, raška red., XIV v. (Ružičić III/12, *Conev* 91, *Mošin* 50, Repr. 37): veliki uvezani rukopis sa 212 listova. Suvremeni zapis svjedoči, da je rukopis pisan za Arhanđelov manastir (*Stojanović* br. 6180) — očito Lesnovski. Nažalost kasniji zapis — samo datum 1486. g. — ne sadrži nikakvih drugih podataka. Kasniji zapisi iz XVII—XVIII v. kažu, da je to knjiga manastirska, prema tome i tada je trebao da bude u Lesnovu.

15 — IIIb 7 — *Mihanovićevo makedonsko četvoroevanđelje*, kraj XIV — poč. XV. v. (Ružičić II/4, *Conev* 23 s pogrešnom signaturom IIIc 26, *Mošin* 75, Repr. 47, *Leskien*, Arch. f. sl. Phil. IV, 566—572): uvezani rukopis sa 146 listova. Podataka o provenijenciji nema, ali prema redakciji spomenika malo je vjerojatnosti, da bi postao u Hilandaru.

16 — IIIb 15 — *Varlaam i Joasaf*, srp. red., poslj. trećina XIV v. (Ružičić III/13, *Conev* 100, *Mošin* 44, Repr. 40): uvezani rukopis sa 158 listova. Podataka o provenijenciji nema.

17 — IIIc 7 — *Četvoroevanđelje*, srp. red., treća četvrt XVI v. (Ružičić II/12, *Conev* 29, *Mošin* 85, Repr. 90): veliki uvezani rukopis

sa 299 listova. Grčki zapis iz g. 1765. govori o poklonu nekog putira izrađenog za manastir: malo je vjerojatno, da bi to bilo na Svetoj gori. Pored toga postoji zapis nekog hadži popa Stefana, a na prvom listu kratki turski zapis slavenskim slovima »čif't'« — možda signatura ove knjige. I jedno i drugo sigurno ne bi bilo stavljeno na hilendarsko evanđelje, koje se čuvalo ili na časnoj trpezi u oltaru, ili u biblioteci.

18 — IIIc 16 — *Dogmatiki panoplia*, srp. red., XVI v. (*Ružičić III/1, Conev 14, Mošin 56, Repr. 72*): veliki uvezani rukopis sa 373 lista. Zapis iz g. 1755. svjedoči, da je rukopis u to doba pripadao Lesnovu, a ima i kasnijih seljačkih zapisa, kao Dimča od Kočana iz g. 1827.

19 — IIIc 16 — *Apostol Vidinski (Drajkov)*, resavska red., 1428. g. (*Ružičić II/16, Conev 40, Mošin 95, Repr. 52*): veliki uvezani rukopis sa 256 listova. Osim zapisa iz g. 1428., koji svjedoči, da je rukopis napisan te godine u Bdinju, postoji zapis iz g. 1519. koji kaže, da je rukopis u to doba pripadao Arhanđelovu manastiru i da ga je iguman Dionisije ustupio jeromonahu Stefanu u selu Novoseljanimama kod Štipa.

20 — IIIb 14 — *Tetraevanđelje*, raška red., kraj XIII — poč. XIV v. (*Ružičić II/8, Conev 17 s pobrkanim podacima, Mošin 66, Repr. 15*): veliki uvezani rukopis. Podataka o provenijenciji rukopisa i njegovoj historiji nema.

21 — IIIb 4 — *Cetvoroevanđelje dijaka Dabiživa*, raška red., druga četvrt XIV v. (*Ružičić II/2, Conev 21, Mošin 71, Repr. 33*): veliki uvezani rukopis sa 220 listova. Suvremeni zapis svjedoči o pohodu kralja Uroša u Bosnu — »u Debr'«: prema tome rukopis ili se nalazio na kraljevskom dvoru ili negdje u krajevima gdje je prolazila vojska. Malo je vjerojatnosti, da bi to bilo naknadno upisano u Svetoj gori (vidi podatke o zapisu kod *Šidaka*, Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, V. 1953, str. 152).

22 — IIIc 24 — *Prolog za septembar-novembar iz Gračanice*, srp. red., poslj. četvrt XIV v. (*Grigorović str. 154, Ružičić III/11, Conev 87 sa signaturom IVa 9, Mošin 112, Repr. 41 i 64*): ogroman uvezani rukopis sa 420 listova. Niz starih zapisa iz XV i XVI v. s pomenima gračaničkih mitropolita svjedoči, da je u to doba rukopis pripadao Gračanici, a zapis na prednjim koricama iz XVII—XVIII v. kaže, da je to knjiga »ot manastir prepodobnago otca našega Gavrila Lesnoskog«.

23 — IIIc 22 — *Prolog za decembar-august iz Gračanice*, nastavak prethodnog rukopisa, raška red., poslj. četvrt XIV v. (*Grigorovič* str. 154, *Ružičić* III/7, *Conev* 71, *Mošin* 113, Repr. 42): ogroman uvezani rukopis sa 365 listova. Vrlo mnogo kasnijih đaćkih i seljačkih zapisa iz XVII—XIX v. Posljednji, iz g. 1818., svjedoči, da je rukopis u to doba pripadao manastiru sv. Prohora Pčinjskog (*Stojanović* br. 9088).

24 — IIIc 20 — *Četvoroevanđelje Bogdanovo*, raška red., kraj XIII — poč. XIV v. (*Ružičić* ga nema, *Conev* 13 s pobrkanim podacima, *Mošin* 69, Repr. 24 i 25): vrlo velik uvezani rukopis sa 259 listova. Stari zapisi s kraja XIV vijeka svjedoče, da je rukopis tada pripadao knezu Bogdanu, vjerojatno gospodaru Strumičkog kraja; kasniji zapis kaže, da je neki terzi Mileta s drugovima kupio taj rukopis za 70 aspri u Štipu i da ga je poklonio manastiru — sigurno Lesnovu; turski pogrđan zapis na prvom listu također nije mogao postati u Svetoj gori.

25 — IIIc 19 — »*Panegirik*« (*Mihanovićev homilijar*), raška red., kraj XIII — poč. XIV v. (*Grigorovič* str. 154 — »slova«, *Ružičić* III/10, *Conev* 86, *Mošin* 49, Repr. 18—19): veliki uvezani rukopis sa 203 lista. Jedini izvorni zapis kaže, da je rukopis napisan za manastir, ali se ne kaže za koji. Dva kraća kasnija grčka zapisa daju utisak, da rukopis nije bio u Hilandaru. Isto tako o tome svjedoči izgled rukopisa, bez prednjih korica, s izgubljenima listovima na početku i sa 61 uskim oderkom od listova, koji su potpuno izgledani od miševa: u Hilendarskoj biblioteci, odnosno u kojem drugom svetogorskom manastiru, to se jamačno nije moglo desiti.

26 — IIIc 9 — *Ilovička krmčija*, raška red., 1262. g. (*Grigorovič* str. 154, *Ružičić* I/1, *Conev* 110, *Mošin* 24, Repr. 13, 14, 122 i 126): ogroman uvezani rukopis sa 400 listova. Više kasnijih zapisa iz g. 1724—1727. svjedoči, da je rukopis početkom XVIII v. bio u Skoplju; zapis Kirila Pejčinovića iz g. 1807. kaže, da je on u to doba bio iguman Markova manastira kod Skoplja. Možda je i rukopis u to doba bio u tom manastiru, ako nije Pejčinović upisao taj podatak za vrijeme posjeta Skoplju (*Stojanović*, br. 3847).

27 — IIIc 6 — *Studenički prolog mitropolita Konstantina Mokijskog*, raška red., kraj XIII — početak XIV v. (*Grigorovič* str. 54 paterik, *Ružičić* III/4, *Conev* 72, *Mošin* 111, Repr. 17): vrlo velik uvezani rukopis sa 294 lista. Jedan stari zapis s pomenom »prvostolnog« igumana Simeona dopušta pretpostavku, da je rukopis nekada pripadao Studenici. Vrlo je značajno, da se u njem nalazi pro-

ložno žitije arhiepiskopa Arsenija, koje je poznato prema tekstu, koji je naveden u »Dečanskim spomenicima« Serafima Ristića (1864). Ako se među dečanskim rukopisima ne nađe prolog s tim žitijem, mogli bismo pretpostaviti, da je taj tekst uzet iz rukopisa IIIc 6 prije nego što je taj rukopis došao u ruke Mihanoviću.

28 — IIIb 17 — *Praksapostol Mihanovičev*, raška red. XIV v. (*Ružičić* II/17, *Conev* 38, *Mošin* 92, Repr. 34): veliki uvezani rukopis sa 233 lista. Kasniji makedonski zapisi seljaka o krštenju djece i sl. svjedoče, da rukopis u to doba nije bio na Svetoj gori, nego u nekom makedonskom manastiru.

29 — IIIc 17 — *Biblija Lesnovska*, srp. red., XVI v. (*Ružičić* III/14, *Conev* 1, *Mošin* 61, Repr. 71): veliki uvezani rukopis sa 336 listova. Zapisi iz g. 1648, 1726. i 1728. svjedoče, da je rukopis u to doba pripadao Lesnovskom manastiru (*Stojanović* br. 2490 i 2491).

30 — IIIa 52 — *Trebnik s nomokanonom*, raška red., sred. XIV v. (*Grigorovič* str. 154, *Ružičić* II/33, *Conev* 66, *Mošin* 174, Repr. 38): uvezani rukopis sa 248 listova. Prema slabo čitljivim zapisima može se razabrati, da je pripadao nekom manastiru, ali se ne zna kojemu.

31 — IIIa 27 — *Aleksandrida*, srp. red., XVI v. (*Ružičić* III/15, *Conev* 101, *Mošin* 41, Repr. 83): uvezani rukopis sa 202 lista. Zapis g. 1563. o pozajmljenih 27 aspri i naročito zapis iz g. 1618. o nekoj svadbi svjedoče, da rukopis u to doba nije bio u Svetoj gori.

32 — IIIa 44 — *Apostol dijaka Nikolice*, bugarska red. poslj. trećina XIV v. sa srpskim dodatkom iz XVI v. (*Ružičić* ga nema, *Conev* 36, *Mošin* 94, Repr. 43): veliki uvezani rukopis sa 268 listova. Zapisi dječaka iz XVII—XVIII v. i pomen nekog protopopa svjedoče, da rukopis tada nije bio u Svetoj gori.

33 — IIIc 1 — *Izborna evanđelje »mnogogrešnog popa Jovana«* makedonsko, kraj XII — poč. XIII v. (*Ružičić* II/10, *Conev* 16, *Mošin* 62, Repr. 1—2): uvezani rukopis sa 133 lista. Osim podataka o pisaru s navedenim imenom ima kratak grčki zapis iz kasnijeg doba; drugih podataka o provenijenciji nema.

34 — IIIc 2 — *Služabnik*, srp. red., sred. XV v. s dodacima iz sred. XVI v. (*Ružičić* II/29, *Conev* 59, *Mošin* 164, Repr. 57): uvezani rukopis sa 209 listova. Pomen protopopa, grčki kasniji zapisi i noviji zapis na koricama latinicom »Dojran« svjedoče, da rukopis nije bio na Atosu.

35 — IIIa 30 — *Trnovsko evanđelje*, 1273 g., bugarsko (*Grigorovič* str. 155, *Ružičić* II/3 sa signaturom IIIb 6, *Conev* 14, *Mošin* 63, Repr. 10, *Valjavec*, *Stárine* XX i XXI, *Leskien Arch. f. sl. Phil.*

IV): uvezani rukopis sa 247 listova. Osim izvornog zapisa o postanku rukopisa u Trnovu navedene godine ima još jedan zapis — »meta-nije« igumanu, koji svjedoči, da se rukopis poslije nalazio u nekom manastiru, ali se ne zna u kojem.

36 — IIIb 1 — *Psaltir*, srp. red., XVI v. (vjerojatno *Grigorovič* str. 154, *Ružičić* II/28, *Conev* 3, *Mošin* 119, Repr. 95): veliki rukopis bez uveza, 114 listova, Podataka o provenijenciji nema.

37 — IIIa 49 — *Psaltir bugarski*, XIII v. (*Ružičić* II/27, *Conev* 2, *Mošin* 117, Repr. 8—9): vrlo oštećeni rukopis, koji je bio u vatri; uvezan je nakon restauracije. Podataka o provenijenciji nema, ali izgled rukopisa daje utisak, da nije mogao biti u hilendarskoj biblioteci.

38 — IIIa 41 — *S'bor pravoverija*, sinodik srp. red., kraj XIV v. (*Grigorovič* str. 154, *Ružičić* III/30, *Conev* 113, *Mošin* 30, Repr. 44 i 45): neuvezani rukopis sa 47 listova. Rukopis je pisan za Braničevsku episkopiju. Grčki zapisi iz XVII vijeka s pozdravima igumanu Dionisiju i naročito jedan zapis o prodanom vinu upućuju na pretpostavku, da je rukopis u to doba bio u makedonskim krajevima. Vjerojatno ga je neki braničevski episkop prilikom prijelaza na katedru u Skoplje, ili na neku drugu eparhiju u južnim krajevima, ponio sa sobom kao tekst potreban za episkopsku službu u nedjelju pravoslavlja. (Vjerojatno je bio sličan razlog i za seljenje Ilovičke krmčije iz Humske eparhije u Skoplje, gdje je bila potrebna srpska krmčija nakon prijelaza tamošnje crkve pod srpsku jurisdikciju).

Prema tome od svih 38 rukopisa Mihanovićeve zbirke ni u jednom nema nikakvih ni direktnih ni indirektnih podataka, koji bi dopuštali pretpostavku, da su ti rukopisi potekli iz Hilandara. Treba primijetiti, da se među rukopisima Jugoslavenske akademije nalaze dva rukopisa svetogorske provenijencije — Hilendarski Metafrast iz prve polovine XV vijeka i Zbornik Ilariona iz Višnjice iz g. 1642. — ali oba su ta rukopisa došla ovamo iz Kukuljevićeve zbirke, i to prvi preko Orahovice, a drugi preko Višnjice, kamo su bili preneseni sa Svete gore, kako je to izričito navedeno u zapisima.

Za navedene rukopise može se odrediti provenijencija od ovih: Jedan je došao u kolekciju iz Dojrana — Služabnik br. 34.

Dva (jedan sigurno, a drugi vjerojatno) — iz Skoplja ili njegove okoline — *Ilovička krmčija* br. 9 i *Skopčikov Prolog* br. 26.

Dva su nesumnjivo iz manastira sv. Prohora Pčinjskog — *Oktoih Bježana dijaka* br. 5 i *Gračanički prolog* br. 23.

Deset su nesumnjivo pripadali Lesnovu: *Evandjelje XVI v. br. 1, Oliverovo evandjelje br. 8, Matejevo evandjelje XVI v. br. 12, Prolog iz g. 1572. br. 13, Efrem Sirin br. 14, Panoplja XVI v. br. 18, Drajkov apostol iz g. 1428. br. 19, Gračanički prolog br. 22, Bogdanovo evandjelje br. 24 i Biblija XVI v. br. 29.*

Dva su iz Kumanovskog kraja: *Dovezensko evandjelje br. 2 i Rajkovo evandjelje iz Berkovaca br. 10.*

Osam ih je po svoj prilici došlo iz Makedonije: *Triod anagnosta Georgija br. 3, Radomirovo evandjelje br. 6, Kalinikovo evandjelje br. 9, Evandjelje XVI v. br. 17, Mihanovićev praksapostol br. 28, Aleksandrida br. 31, Apostol dijaka Nikolice br. 32 i Sinodik br. 38.*

Za pet makedonskih i bugarskih spomenika dosta je malo vjerojatno, da bi se ranije nalazili u Hilandaru. To su *Oktoih br. 7, Makedonsko evandjelje br. 15, Trnovsko evandjelje br. 30, Makedonsko evandjelje popa Jovana br. 33 i nagorjeli Psaltir br. 37.* Moglo bi se možda pomišljati na bugarski manastir Zograf na Svetoj gori, koji je Mihanović posjetio 1843. g. Međutim pojedini od ovih rukopisa svojim oblikom (kao nagorjeli psaltir) odvrćaju od pomisli, da bi došli u ruke Mihanoviću iz uređene svetogorske biblioteke, a osim toga iz samog Zografa nema tužaba o Mihanovićevom odnošenju njihovih rukopisa.

Vrlo je malo vjerojatno, da bi iz Svete gore došao i *Moldavski apostol XVI v. br. 11.* Vjerojatnije je, da ga je Mihanović dobio za vrijeme svog kasnijeg službovanja u Bukureštu.

Za dva spomenika, koji su po svoj prilici nastali u Srbiji, također je vjerojatnije pretpostaviti, da nisu došli Mihanoviću iz Hilandara. To su *Evandjelje dijaka Dabiživa s napomenom o pohodu kralja u Debar br. 21 i Konstantinov, vjerojatno studenički, prolog br. 27.* Nije isključeno, da ih je Mihanović uspio nabaviti za vrijeme svoje konzulske službe u Beogradu.

Mihanovićev »panegirik« (*Homilijar*) po svom izgledu nikako ne odgovara pretpostavci, da bi prethodno pripadao svetogorskoj, napose hilendarskoj, biblioteci.

Ostaju samo četiri spomenika, za koje se ne može ništa nagađati. To su *Varlaam i Joasaf XIV v. br. 16, Srpsko evandjelje XIII v. br. 20, Trebnik s nomokanonom XIV v. br. 30 i Srpski psaltir XVI v. br. 36.* Ali, ako su ta četiri spomenika uzeta iz Hilandara, svakako nisu oni mogli da ispune ona »tri tovara« o kojima govori optužba Save Hilandarca (a gdje još ostaje onaj četvrti tovar iz Vatopeda?).

Treba imati u vidu još neke podatke, koje daje Grigorovič. Prvo: vidjeli smo, da čitav niz rukopisa g. 1845. sigurno nije bio u Mihanovića, i da su to baš spomenici, koji zapinju za oko: *Efrem Sirin*, *Varlaam* i *Joasaf*, *Dogmatiki panoplia*, *Aleksandrida* i *Biblija*, koje Grigorovič svakako ne bi ostavio bez naročitog spomena. *Efrem*, *Panoplia* i *Biblija* svakako su došli iz Lesnova, a *Aleksandrida* iz Makedonije. To bi značilo, da je Mihanović i poslije 1845. g. dobio rukopise iz tog kraja; nije isključeno, da su mu ih, kao dobru kupcu, donosili u Solun sami Lesnovci. Tada su mu doneseni još: služabnik br. 34, tri evanđelja, jedan apostol (drugi, moldavski, mislim da je nabavljen kasnije), jedan oktoih i jedan psaltir. Drugo: Grigorovič pretpostavlja, da Mihanovićeve zbirke »čini se, potječe iz Skoplja«. Možda je to njegov zaključak na osnovi zapisa u *Ilovičkoj krmčiji*, ali je moguće, da mu je to Mihanović rekao i za neke druge rukopise, jer ne bi bilo razloga, da Grigorovič na osnovu samo jednog spomenika pravi zaključke o provenijenciji čitave zbirke.

Međutim, Sava Hilandarac citira »protokol« svetogorskog protata o posuđenim i nevraćenim tovarima knjiga. Ne bi se moglo pomišljati, da je on taj protokol izmislio, te bi trebalo pretpostavljati, da je Mihanović zaista posudio neke rukopise iz Hilandara. Kako proučavanje svakog takvog spomenika zahtijeva vrlo mnogo vremena i truda, vjerovatno je zadržao te rukopise duže vremena, ali treba vjerovati, da ih je nakon traženja Hilandaraca i protatskog »protokola« vratio manastiru. Ako o tome nema podataka u Hilandaru, to se ne može uzeti kao dokaz protivne pretpostavke, jer ako je postojala neka Mihanovićeve potvrda o pozajmici rukopisa, sigurno ju je Mihanović dobio natrag prilikom povratka spomenika. Uspomena o tom događaju ni u Hilandaru, ni još više u Vatopedu, u doba Save Hilandarca nije mogla da postoji, jer je Mihanovićeve posjet bio više nego pola stoljeća prije Save Hilandarca, i sigurno u njegovo doba nije više bilo nikog živog od onog bratstva, koje se moglo sjećati Mihanovića.

Mislimo dakle, da se i u ovom slučaju radi o tipičnoj svetogorskoj legendi o otimanju njihovih rukopisa, kakve se i dosada neprestano ponavljaju. Napomenimo, da su takve priče postojale i o Grigoroviču, ali je Miladinov dokazivao, da su te optužbe većinom nepravedne, jer je Grigorovič dobivao rukopise na poklon i kupovao ih (*Iv. Šišmanov*, V. I. Grigorovič, *negovoto p'tešestvie v Evropeiska Turcija*, Sbornik B'lg. akademije 6, 1916, 187—190). Znamo za zbirku Porfirija Uspenskog, koja ima mnogo materijala pokupljenog iz

Svete gore, ali treba podvući, da su to većinom pojedini listovi, koje je on uzimao iz tih spomenika za paleografski studij, uvijek s točnom naznakom iz kojeg je rukopisa dotični list uzet. Za pojedine manastire znamo, da su dosta širokogrudno prodavali svoje rukopise učenicima i kasnije to opravdavali tobožnjim otimanjem.

Prema tome imamo utisak, da je tradicija o svetogorskoj provenijenciji Mihanovićeve kolekcije samo legenda, jer za vrlo velik dio te kolekcije imamo nesumnjive podatke, da je potekao iz makedonskih manastira sv. Gavriela Lesnovskog, Prohora Pčinjskog i dr. Naročito je Lesnovski manastir široko ustupao svoja rukopisna bogatstva: dosta velik broj bio je među izgorjelim rukopisima Beogradske narodne biblioteke, a posljednji su ostaci kolekcije došli u Srpski seminar Beogradskog univerziteta. To sugerira pretpostavku, da je i većina Mihanovićevih rukopisa, za koje nemamo točnijih indicija, potekla iz iste zbirke, koja je nekada pripadala toj bogatoj zadužbini Dušanova despota Olivera.

S tim u svezi može se uočiti još jedna zanimljiva pojava, na koju upućuju rukopisi Mihanovićeve kolekcije. Od 38 rukopisa te zbirke pet je makedonskih, tri su bugarska, jedan je resavski iz Vidina i jedan je moldavski, a svi su ostali srpski. Od makedonskih i bugarskih spomenika dva su pisana potkraj XIV ili u početku XV vijeka, a svih ostalih šest pripadaju XIII stoljeću. Što se tiče srpskih spomenika XIII v. — svi su u ovaj kraj doneseni iz Srbije. *Ilovička krmčija* iz g. 1262. svakako je donesena u Skoplje iz Humske episkopije; slično bi se dalo pretpostaviti za prolog sa zapisom o studeničkom igumanu, a vjerovatno i za Mihanovićev homilijar, ako Mihanović posljednja dva rukopisa nije nabavio još za vrijeme svoje službe u Srbiji ili na putu iz Beograda u Solun. Međutim rukopisi iz XIV vijeka, koji sačinjavaju glavni dio zbirke, jesu svi čiste raške redakcije. Iz toga bi se dalo zaključiti, da je etnička sredina Lesnova, sv. Prohora Pčinjskog i drugih starih manastira u toj oblasti do kraja XIII vijeka, t. j. do Milutinova osvajanja Skopske oblasti, bila makedonska, ali da se naglo promijenila na razmeđu XIII i XIV vijeka, kad su ti krajevi došli u okvir Nemanjićke kraljevine. Poznato je, da je baš kralj Milutin podigao vrlo mnogo zadužbina po Skopskoj Crnoj gori, u kumanovskom kraju i dalje po Makedoniji. Navedena pojava naglog dolaska srpske redakcije na mjesto makedonske daje utisak, da je Milutinova velika akcija oko podizanja srpskih manastira u osvojenim krajevima pored religiozne pobude imala i kolonizatorski zadatak u cilju posrbljivanja zauzetih bizant-

skih oblasti. Vidi se, da su tada i stari makedonski manastiri prešli u ruke kaluđera Srba. Sigurno je taj kolonizatorski rad imao u vidu potiskivanje grčkog živilja u Makedoniji, ali je taj pokret bio toliko jak, da je kulturno potisnuo i domaći slavenski elemenat. Oblast je bila pretvorena u Južnu Srbiju i ostala je takva dosta dugo nakon pada srpske države, tako da se domaća makedonska sredina ponovo javlja u jeziku zapisa na istim rukopisima tek u XVI i XVII stoljeću. Da li bi se u svezu s navedenim preokretom, koji je nastao u Makedoniji krajem XIII vijeka, mogla staviti i činjenica o definitivnom prestanku glagoljske tradicije u toj oblasti?

RÉSUMÉ

On pense d'ordinaire que la célèbre collection comprenant 38 manuscrits cyrilliques (appartient aujourd'hui à l'Académie Yougoslave de Zagreb) rassemblée au milieu du XIXe siècle par A. Mihanović, provient pour la plupart de l'Athos. Cette opinion se base sur le rapport de Savva de Chilandar qui dans la description de son monastère (1898) mentionne que Mihanović, consul d'Autriche à Salonique, visita la Sainte Montagne en 1843 et emporta du Chilandar trois charges de manuscrits qui n'étaient jamais rendus au monastère.

Nous supposons que cette donnée n'est qu'une légende monastique. Aucun de ces manuscrits ne contient quelque indice sur la provenance athonite; tout au contraire, les marginales et d'autres données confirment l'origine macédonienne de la plupart de ces monuments. Nous pensons que Mihanović obtint à titre de prêt quelques manuscrits du Chilandar, mais il les lui rendit après l'intervention de Protaton mentionnée par Savva.

Il est curieux de remarquer que les manuscrits du XIIIe siècle de cette collection pour la plupart viennent de la rédaction macédonienne, tandis que tous les manuscrits du XIVE siècle viennent de la rédaction serbe. Nous supposons que ce phénomène a pris naissance du fait de la conquête de la Macédoine par le roi Miloutine, sous le règne duquel maints monastères serbes y avaient été fondus. Les nombreux moines serbes pénétrant dans les monastères macédoniens y apportèrent leur langue et leurs traditions littéraires.

